

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ln

✓ 292

ՊԵՏԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԿՆՆԵՑ, ՆՇԻՆԸՆՑ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՍՐԻՈՅՆ ԳԻՐԳՈՐԻՍԻ

1999

ԸՂՈՒՆՆԵՑ ԿԵԹՈՂՈՍԻ

ԴՐԵԱՑ

Բ. ԲԱԿԱԹՐԵԱՆ

(Հանդեսի 10 հրատարակի ճամբարի 1859 թ.)

—❦—

Ltn
292

Ի ՄՈՍԿՈՒԵ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԻՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

1859

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

С. Петербургъ, 16 Юня 1859 года.

Ценсоръ *В. Бекетовъ.*

(Изъ 10-й книжки «Литературнаго Сборника» за 1859 годъ).

28.295

4 292-60

Արքայն Գրիգորիսի Աղուանից Աթոռիկոսի կենաց, նշխարաց և
կեղեցւոյ պատմութիւնը՝ որ սյժմ առանձին տետրակով 'ի լոյս է
ընծայուում՝ հանուած է 'ի 1859 ամի Ճոաքաղի 10 երորդ Տետ-
րակի միջէն, և զընթերցողքը տեղեկացուցանելոյ համար հանգամա-
նաց գործոյն՝ բաւական եմ համարում 'ի մէջ բերել այս տեղ զհե-
ղինակի առ մեղ գրեալ նամակի օրինակը քաղուածօրէն, որ տպուած
է նախայիշեալ տետրակի Տարեգրէ մէջ ըստ այսմ.

...«Նազոււմ անգամ, գրիչք հայրենասէրք փութան յօրագիրս
և 'ի լրագիրս ազգիս՝ 'ի գիր դրոշմել զնշխարս հնութեանց և ըզ-
նորանոր դէպս Հայաստան աշխարհի, նա մանաւանդ արեւմտեայ վար-
դապետք՝ որք զմերոց կողմանցս աղօտ ունելով տեղեկութիւն՝ յոր-
գորեն և զայլս՝ 'ի նոյն ձեռնամուխ լինել: Յայսպիսի խրախուսա-
նաց քաջալերեալ բազումք 'ի կողմանց կողմանց՝ արդիւնաւոր հան-
դիսացան...»

«Յորչափ գիտնականք և առաւել բանիրունք յանիոյթ յայս-
պիսիս կայցեն, թերևս համարձակութիւն լիցի թերակատար վարժե-
լոց, որպէս մէքս եմք, յայսպիսիս ձեռնամուխիլ 'ի գործս: Եւ ահա

հրամանք յարգելեաց և խրախոյս սիրելեաց պարտապան զիս յայսմ
կացուցին, թէպէտ և ոչ սակաւ խոչընդոտն ունիմ ձեռնարկութեանս
զիմս բազմազբաղ վիճակ:

«Օ՛ հանրամասն պատմութիւն երկրորդ գիւտոյ նշխարաց Սրբոյն
Գրիգորիսի 'ի վաղուց պատրաստեալ էի՝ ճառելով միանգամայն զկե-
նաց նորա և զնահատակութենէ, զառաջնոյ գիւտոյ նշխարացն, և զե-
րիցս շինութենէ եկեղեցւոյն՝ հանդերձ ծանօթութեամբք, այլ մնայի
ցարդ՝ ցանկանալով տեսանել զայն 'ի հմուտ և 'ի կատարեալ գրչէ
յերևան եկեալ: Եւ զի յամաց հետէ յուսախար գտայ, համարձա-
կիմ զնոյն իսկ զգրուածս իմ առաքել առ ձեզ և խնդրել՝ զի հա-
ճեսջիք 'ի լոյս հանել 'ի պատուական ամսագրիդ, շնայելով յանա-
ջողակ շարագրածս, այլ միտ եղեալ միայն ճառելոցն 'ի սմա ստու-
գագիր պատմութեանց և անցից իրացն՝ որոց եղէ ես ականատես...»:

ՋԱՐՄԱՅԻ ՄՍԵՆԵԱՆՑ

ՊԼՏՏԱՌԻԹԻԻՆ

ԿԵՆԱՑ, ՆՇԽԱՐԱՑ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՍՐԻՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԱԳՈՒՆՆԵՒՑ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ

Ե.

Կեանք և Նահապետիկոն Սրբոյն Գրիգորիսի:

Մեծին Գրիգորի Առաքելորէն մերոյ համբաւ սրբութեան և առաքելաշնորհ վարուցն տարածեալ ընդ ամենայն աշխարհ Աղուանից՝ ցանկացան իշխանք աշխարհին ունել ինքեանց Աթողիկոս՝ ի սերնդոց նորին զԳրիգորիս՝ զպատանեակն Սողոմոնասարաս՝ զորդի Սրբոյն Աթանասի որդւոյ մեծին Գրիգորի երկրորդ Առաքելորէի՝ Հայոց և Աղուանից: Առ այս՝ միջնորդեալ Սանատրկոյ իշխանին Փայտակարանի՝ առ Տրդատ արքայ Հայոց՝ հաճեաց զկամս նորա՝ կատարել ըզխնդիր նոցին. և նա ետ ձեռնադրել և առաքել յԱղուանս զպատանեակն Գրիգորիս ընդ Սանատրկոյ իշխանին Փայտակարանի յամի Տեառն 340: Որոյ եկեալ յԱղուանս՝ ունելով և ընդ իւր՝ ի մասանց Սրբոյն Պանդալէոնի և յարենէ Չաքարիայ հօր Յովհաննու Մկրտչին՝ առաքելական շնորհօք փոյթ կալաւ այցելութեամբ շրջել յամենայն՝ ի վիճակս իւր—զնըմանութիւն հաւուն յանձին բերեալ—հաստատել զժողովուրդ իւր երկնաշնորհ քարոզութեամբն՝ ի վարս բարեպաշտութեան

ըստ Քրիստոսական օրինաց՝ յամենայնի տալով ամենեցուն օրինակ զանձինն սրբութիւն: Իսկ ՚ի միջի անհաւատացեալ ժողովրդոց անդր ևս քան զսահման վիճակի իւրոյ՝ առաքելաշնորհ ընթացիւք և բազում հրաշագործութեամբ զդիցական սնտախաղաշտութեան զխաւարն հալածէք՝ ծագելով ՚ի նոսա զլոյս Քրիստոսական հաւատոյ, և վերածնեալ զնոսա յօրդեգրութիւն Հօրն երկնաւորի. և ընդ բազումս ՚ի բնակչաց աշխարհին՝ էած յԱստուածգիտութիւն և զօրդիսն Սանեսանայ Մասքութաց արքային՝ զՄովսէս, զՎանիէլ և զԱդիա:

Ընդ այսպիսի քարոզութիւնս և ընդ դարձ բազմաց ժողովրդոց և որդւոց արքային՝ ՚ի սկզբան անդ չէին դժկամակ իշխանք Մասքութաց և Արշակունի արքայն Սանեսան, նա մաւաւանդ՝ հաճեալ էր արքայ ընդ վարս սրբութեան ազգակցին իւրոյ Պահլաւունոյ Սրբոյն Վրիգորիսի. այլ՝ որպէս թուի՝ չարանախանձն Շապհոյ՝³ արքայի Պարսից ցաւեալ ՚ի սիրտ՝ ոչ այնքան ընդ քրիստոնէութիւն Մասքութաց, որքան ընդ հաւատակցութիւն նոցա ընդ Տրդատայ արքային Հայոց. վասն որոյ և հրապուրեալ զՍանատրուկ իշխան Փայտակարանի յուսով թագաւորութեան՝ ջանայ ՚ի ձեռն նորա կասկածելի ցուցանել արքային և իշխանացն Մասքութաց զքարոզութիւն Սրբոյն Վրիգորիսի: Ընդ այն ժամանակս մեռանի արքայն Հայոց Սուրբն Տրդատ՝ թերևս ըստ սողրանաց Շապհոյ և Սանատրիոյ՝ յիշխանաց Հայոց թունաւորեալ. և ծերունին Առնայր՝⁴ երանելի արքայն Աղուանից չէր ՚ի միջի: Ասան որոյ և Սանատրիոյ վտարանջեալ ՚ի Հայոց՝ յաջողեցաւ թագաւորել անտիրացելոյ Աղուանական աշխարհին՝ գողացեալ զկամս իշխանացն. որով և ձեռնհաս եղև ոչ միայն կասկածելի՝ այլ և իբրև զլրանսս Հայոց՝ մահապարտ ցուցանել զՍուրբն Վրիգորիս առաջի արքային և իշխանացն Մասքութաց, զրգուելով և զնոսին ըստ կամաց Շապհոյ՝ յաւարտութիւն աշխարհին

Հայոց: Աւ վասն զի երանելի որդիքն Սանեսանայ և այլք բազումք հաւատացեալք չէին հաճեալ բնաւ ընդ այսպիսի ձեռնարկութիւնս արքային և իշխանացն, և ջանային խափանել զեղեռն զայն, դատեցան իբրև զապստամբս յազգայնոյ զգացմանց և խորհրդակիցս Արքոյն Վրիգորիսի վասն որոյ և սպառնալիս մահու ընկալան անդէն, եթէ չդառնայցեն 'ի կռամոլութիւն: Ընդ այս հանդուրժեալ ընտրելոցն՝ խոյս ետուն իբրև 3870 անձինք յԱրցախ աշխարհ, որք և յետ ժամանակաց ընկալան վնահատակութիւն վասն անուան Վրիստոսի 'ի նոցին Մասքութականացն ազանց՝ 'ի ձգնելն իւրեանց՝ 'ի վերայ լերինն՝ որ Վիզափայտն⁵ կոչեցաւ: Ապա 'ի պատիւ նոցին շինեցաւ անդ վիպարանն՝ Սատարոյ վանք կոչեցեալ: Ընդ այն ժամանակս՝ յորժամ Սուրբն Վրիգորիս դարձ արարեալ 'ի Մասքութացն զեզերէր քարոզութեամբ 'ի ծայրս աշխարհին Թղթաց⁶, հասին առ նա արք՝ չարութեան թունիւք հրապուրեալք, և կալեալ կապեցին զՍուրբն յազի ամեհի ձիոյ, և վարելով 'ի քարուտս և 'ի թուփս՝ վախճանեալ նահատակեցին զերանելին յամի Տեառն 342, կամ ըստ այլոց 348, 'ի Ատոնեան դաշտի, մերձ 'ի Տոմն Սասպից 'ի դուռն Չորայ⁷: Օայս տեսեալ երանելի սարկաւազունք Արքոյն՝ առին զմարմինն, և աճապարեալ հասին յԱրցախ⁸ աշխարհ Հայոց, և 'ի նորին գաւառի Միւս Հաբանդ կամ Փոքր Սիւնիք կոչեցեալ, հանդուցին առ եկեղեցւոյն⁹ Ամասարայ աւանի՝ հուպ 'ի բեմն 'ի հիւսիսոյ կողմանէ՝ (որպէս գրէ պատմաբանն), ընդ նմին և զշէշ արեան Օւքարիայի և զմասն նշխարաց Պանդալէոնի, և ինքեանք փախեան 'ի խորս Հայոց:

Բ.

Առաջին գիրքն նշխարաց Արքայն Վրեգորիսի:

Առաջական արքայ Աղուանից (յորոյ աւուրս գտաւ տեսլեամբ 'ի Յրի քաղաքին ճղբաց 'ի մասանց Արքոյն Չաքարիայի և Պանդալէոնի' 'ի Արքոյն Վրիգորիսէ յեկեղեցւոջ անդ ամփոփելոյ) ցանկացաւ զբարի ցանկութիւն՝ խնդիր առնել և նշխարաց նորին Արքոյն Վրիգորիսի. և զի գիտէր 'ի հնագիտաց՝ թէ ամփոփեալ կայ առ եկեղեցւոյն Ամարասայ անյայտաբար, հարցանէ ցերէց վանիցն Ամարասայ. և շառեալ նշան իսկական տեղւոյ նշխարացն՝ խորհի բրել տալ զտեղին բոլոր. բայց և առ բազմութեան գերեզմանացն՝ յուսահատի 'ի գտանելոյ ըզխնդրեալն: Ապա յԱստուած ապաւինեալ՝ կոչէ զամենայն դասս եկեղեցականաց յաւանն իւր 'ի Վուդական՝ որ առ Վրրգու գետով՝ խնդրել յԱստուծոյ հսկմամբ, պահօք, և միջնորդութեամբ մասանց Արքոց առ ինքեամբ գտելոց՝ և մասանցն Արքոց Հռիփսիմեանց գտելոց առ Մատթէի երիցու. առաքէ ապա և զՄատթէ երէց 'ի մայր եկեղեցին Աղուանից՝ որ 'ի Վիս¹⁰, պատարագս մատուցանել անդ. ուր և ազդումն լինի նմա և 'ի բանակի արքային այլև այլ անձանց. որովք յուսացեալ արքայ՝ չուէ սրբազան բանակաւն՝ թափորական պաշտամամբ՝ դադար տուեալ զճանապարհայն յԱրժանս գեղջ և 'ի Քարուէջն ազարակի¹¹, յորս արքայի և այլոց երեի տեսիլ այլ և այլ օրինակաւ, իսկ Յովէլայ՝ դրանն սարկաւազի երեւին արք ծերագոյնք, և Վրիգորիս՝ մանկագոյն, սպիտակազգեստ, որ մատամբ ցուցեալ՝ հրամայէր բրել զփափագեալ տեղին: Այսպէս մեծահաւատ յուսով եկեալ հասանէ արքայ յԱմարաս՝ անցեալ ընդ գետակ նորին, և 'ի գեղջն Յրւոյ, և յաբեղայէ վանիցն լուեալ զմարգարէութիւն Յորայ ճգնաւորին

զինքենէ և զԱրբոյն Վրիգորիսէ, և զայլ բազում հրաշալիս,
սկսանի ինքնին պեղել զտեղին յայտնեալ. և թագուհիքն և
իշխանուհիք զհողն զգետով իւրեանց 'ի բաց տանին. ուրա-
նօր 'ի յայտ գայ 'ի խորս անդ գերեզմանն Արբոյն յամի Տեառն
489. յորմէ և ամենեքին ընանին խնդութեամբ: Աւ ընդ բա-
նալ գերեզմանին՝ բուրեալ անընդել և աղնիւ անուշահոտու-
թեան՝ զմայլեցուցանէ զարքայ. որ և հարցեալ ցայլս՝ հաւաս-
տեաց զանուշահոտութեան զբուրումն առ բոլորեսին. ասէ
Պատմաբանն, «անընտելական իմն բուրեալ հօտ անուշից, մին-
չև ամենեքին 'ի թմբբութեան լեալ ժամս բազումս՝ ծածկե-
լով զյոլովիցն խնկարկութեանցն հօտ». Աւ արդարև արժա-
նաւոր պարգև մարմնոյն սրբու թեան՝ որ ճգնեցաւ և նահա-
տակեցաւ վասն սիրոյն Վրիստոսի: պա առեալ արքայ զԱմար-
մինն՝ լուանայ անոյշ գինեաւ յոսկեայ մաղզմայի, տարածեալ
զարքունի վառն 'ի վերայ գետնոյ. և առեալ 'ի մասանցն ինքն՝
և որ ընդ իւրն էին¹², զմնացեալն ամփոփէ 'ի տեղեոջն՝ առ-
ժամն կառուցեալ մատուռն 'ի վերայ: Յետ ժամանակաց ինչ
անցանելոյ՝ կառոյց արքայ և տաճար հոյակապ յանունն Արբոյն,
և զնշխարսն եղեալ 'ի միակտուր քարեայ տապանի՝ ամփո-
փեաց 'ի հին տեղեոջն անյայտաբար յապահովութիւն յապառ-
նեաց. եդ զետեղել 'ի մասանց Արբոյն նոյնպէս 'ի քարեայ տա-
պանի և յայլեայլ նշանաւոր տեղիս եկեղեցւոյն (որպէս այժ-
մեան հանգամանքն ցուցանեն) վասն թագուն մնալոյ իսկական
տապանի և վասն ուխտաւորացն յաճախելոց անդր, ուր և ցայ-
սօր ժամանակի յաճախեն ուխտագնացք, և լինի բժշկութիւն
բազմաց ախտացելոց և անզաւակելոց:

Գ.

Գ. Անցեալ եկեղեցւոյն Ամարասոց :

Օ եկեղեցին որ յԱմարաս, գիտեմք նախ առաջին հիմնարկեալ 'ի մեծէն Գրիգորէ, այլ ոչ յաւարտ հասուցեալ, զոր մերս Սուրբ Գրիգորիս 'ի կատար ածեալ՝ օրհնեաց ըզշինութիւնն—որ յետոյ պահարան եղև նշխարաց իւրոց: Աւաչական՝ Աղուանից արքայ—որ ըստ թուոյ աւուրց տարւոյ կանգնեաց զեկեղեցիս յԱղուանս — առ գիւտիւ նշխարացն՝ վասն զի չէր կանգուն եկեղեցին 'ի Գրիգորիսէ շինեալ, ետ 'ի նորոյ կառուցանել 'ի վերայ նախկին հիմանն տաճար հոյակապ 'ի պատիւ Սրբոյն՝ երկնաբերձ կաթուղիկէիւ՝ համայն սպիտակ և սրբատաշ քարամբք: Աւ զայս եկեղեցի քակտեալ աւերեաց ցյատակ 'ի վերջ 14 դարու. թշնամին քրիստոնէից և մեծ բռնաւորն Ասիոյ՝ Անկն Թամուր: Յետ սատակման նորա՝ յերկիւղէ թշնամեաց 'ի սակաւ աւուրս հազիւ հազ կանգնեցին զեկեղեցին շրջակայ բնակիչք տեղւոյն 'ի վերայ կիսոյ երկարութեան նախկին հիմանն 'ի նոյն իսկ 'ի քարանցն խորտակելոց՝ անարուեստս և տձևս շարելով, բայց ամրակուռ՝ կրաշաղախ կաւով: Աւ այն անշուք եկեղեցի տեւեաց ցմեր աւուրս:

Մէլիք Շահնազար Հայկազն՝ իշխան գաւառակին Աւարանդու՝ կամելով 'ի հիմանց նորոգ շինել զայս ուխտաանդի, և հաստանել միաբանս 'ի նմա, կանգնեաց յապահովութիւն 'ի վերջ 18 դարու նախ առաջին ամբողջ քառակուսի զեկեղեցեալն՝ չորիւք աշտարակօք քարուկիրս և ամրակուռս, և 'ի ներքս պարսպին շուրջանակի սեղանատունս, խահանոցս, սենեակս և այլ շինութիւնս 'ի պէտս և 'ի բնակութիւն միաբանից, որք և ցարդ ամբողջութեամբ մնան: Այլ յաւարտիլ շինութեան բերդին՝ աւարտ և հաս և արևու նորին՝ չեղեալ ձեռնհաս 'ի շինութիւն եկեղեցւոյն:

Ի տիրել հզօր տէրութեան Ռուսաց կողմանցս մերոց յամի Տեառն 1804, զԽպրահիմ Խան Ղարապաղու¹³ թողին յիւրում իշխանութեան ընդ հարկաւ՝ եղեալ զօրս՝ ի պահպանութիւն երկրին յասպատակութենէ Պարսից: Յաւուրս խանութեան Սեհաթի Ղուլի Խանին որդւոյ այսր Խպրահիմայ՝ զօրք Ռուսաց առ ժամանակ մի՝ ի բնակութիւն ինքեանց կալան զբերդն Ամարասայ Ղանից: Սոքա անտեղեակ զոլով սրբութեան տեղւոյն՝ փոյթ ինչ ոչ տանէին՝ ի մաքրութեան ունել զայն: Արոյ վասն՝ ի գիշերի միում երևեցաւ պահապանացն սպիտակազգեստ փառաւոր այր անծանօթ, և ի հարցանել ցնա պահապանացն կրկին և երեքկին՝ թէ ո՞վ իցէ, նա ոչինչ պատասխանեալ՝ մտանէ յեկեղեցին: Ըստ այսմ օրինակի երևի և այլոց յայլում գիշերի և մեծամեծացն իսկ: Եւ յայնմ հետէ իբրև ստուգիւ ծանեան՝ ի Հայոց զսրբութիւն տեղւոյն, սկսան արժանաւոր յարգանօք ունել զվայրն՝ ի մաքրութեան:

Եւ ի 1832 ամի՝ ի հաստատիլ մաքսատան՝ ի սահմանակցութեան Պարսից՝ մաքսապետք Ռուսաց ըստ յարմար գրից կարաւանագնաց ճանապարհորդաց՝ զբերդն Ամարասայ արարին մաքսատուն: Ազգաշէն արքեպիսկոպոսն և մետրապոլիտն Աղուանից Տէր Բաղդասար Չալալեան՝ բազումս աշխատ եղեալ առ դաւառապետս՝ կուսակալս և փոխարքայս, եցոյց ի պատմութեանց՝ թէ տեղին սրբոց է, և չէ պատշաճ՝ ի տուն մաքսից փոխել զայն. որով և ետ փոխադրել զմաքսանոցն յայլ տեղի՝ ի թուին 1847: Յաւուրսն յայտոսիկ՝ մինչ գեռ Մամարաս էր մաքսատունն՝ դէպ լինէր ինձ յոլովակի առ թիւ վաճառականութեան գնալ անդր, և իմովք իսկ աչօք զննել զայն: Ընտրութիւն նախայիշեալ եկեղեցւոյն էր յայնժամ կիսաւեր, անշուք, խորայատակ, ունելով մանր լուսամուտս և կաթուղիկէ սրածայր և անշուք. մի և եթ դուռն ունէր յարեմաից, ընդ որ ջուրք հեղեղաց բաղում անգամ յեկեղեցին՝ ի ներքս

զեզեալ ընուին: Վերջ եկեղեցւոյն էր քառակուսի, յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն ըստ ուղիղ գծի կային երկու մեծագիր խորանք, զորս եկեղեցւոյն արտաքուստ լայն ցուցանելով 'ի հիւսիս և 'ի հարաւ՝ քան զմիւս մասն նորին: Արտաքուստ խորանացն յարեմաից՝ էին կիսաբոլոր բեմք փոքրիկք՝ կից յորմունս եկեղեցւոյն: Վ ներքս եկեղեցւոյն էին երկու դրունք կամարակապք ընդ բեմիւ սեղանոյն՝ 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ: Վուռն հիւսիսային խափանեալ էր, զի զետեղեալ կայր անդ տապան քարեայ և միակտուր՝ եռանկիւնի կափարիչ 'ի վերայ, կիսով չափ տեսանելի ընդ կամարաւ դրանն՝ և կիսով չափ ծածկեալ ընդ սալայտակաւ: Ախտաւորք աստի հող բժշկու թեան առնուին: Ընդ հարաւային դուռն լուսով ճրագի շրջապտոյտ ասնդղովք մտեալ՝ իջի 'ի կամարեայ վերայ խոր, յորում կայր տապան փոքրիկ 'ի միակտուր քարէ՝ հանդերձ եռանկիւնի կափարչաւ, և յարեմաից կափարչին՝ քար կանգուն՝ կոփեալ թագաձե, զուրկ յարձանագրութենէ: Վաց յայսմանէ՝ այլ ինչ ոչ տեսանիւր յեկեղեցւոջ անդ. միայն անարուեստ և անշուք շինութիւն որմնոցն կամարաց և սեանց՝ հաստատէին զաւանդութիւնն վաղեմի յաղազս շինեալն գոլոյ 'ի միում եօթնեկի: Բերդն Մէլիք Շահնազարայ, որպէս գրեցաք 'ի վեր անդր, կառուցեալ 'ի պէտս և 'ի բնակութիւն միաբանից՝ զամենայն շինուածան ունի կամարակապ և ամրակուռ, և կայ կանգուն մինչև ցայսօր:

Վասն յանիլ Ներսիսի Աթուղիկոսի՝ առաքեցաւ 'ի Արբազան Աիւնհոգոսէն Նշմիածնի Տէր Ղեորգ Ահապեան Արբազան Արքեպիսկոպոսն¹⁴ Մուշնորդութիւն Հայոց Ազուանից: Հասեալ նորա 'ի Շուշի քաղաք 'ի 1857 ամի, յաւուր տօնի գիւտի նշխարաց Արբոյն Ղարիգորիսի¹⁵ հրաւիրեաց 'ի ճաշ զիշխանաւորս և զերեւելիս Մուշնորդարան քաղաքիս, ուր և յորդոր եղև ձեռն տալ առստ տրօք՝ շինութեան եկե-

զեցւոյ Արքայն Պրիգորիսի, որք և ջերմեռանդն ցանկութեամբ ստորագրեցին¹⁵ 'ի ժապաւինեալ տետրակի տուրս ըստ իւրաքանչիւրումն կարի' 'ի շինութիւն և 'ի պայծառութիւն եկեղեցւոյն: Այսպէս և գիւղականքն բոլոր ստորագրեալք յայլում տետրակի, խրատոյս ետուն Արքազան Հովուապետին այսպիսի ըղձակաթ ընծայաբերութեամբք՝ քակել զհինն, և զնորն 'ի հիմանց շինել:

Դ.

Երկրորդ գիւղաւորաց Արքայն Պրիգորիսի, և որ ինչ յարակից պատմութիւնս 'ի նոյն:

Այն ինչ ձեռն արկին վասն նորոգ շինութեան՝ քակել զպարիսպս եկեղեցւոյն՝ և հիմն փորել լայն քան զնախկին հիմն, զերիւք կողմամբք եկեղեցւոյն, 'ի հինգ-կանգնեան խորութեան երևեցաւ նշխար հնոց շինութեանցն (և խորագիտութիւն շինողացն՝ առ 'ի անփորձ պահել զգանձն անգին), որ եկամուտ նիւթովք յաւուրց անտի ցմեր ժամանակս անյայտեալք էին: Օսյսցանէ պարս անձին վարկաւ միաբան Ամարասայ՝ Ներսէս վարդապետ՝ զեկուցանել Արքազան Առաջնորդին: Այլ զնորին Արքազնութիւնն վշտագնեալ կայր յոանաջաւութենէ, առաքեաց զՊէորդ վարդապետն Արամեան՝ զհաւատարիմն յամենայնի՝ 'ի զնին տեղեացն հնութեանց, և միանգամայն պատուէր տուեալ 'ի խնդիր լինել իսկական տապանի Արքայն: Պէորդ վարդապետն 'ի զննելն 'ի ներքս յեկեղեցւոջ՝ զայլ և այլ նշանաւոր տեղիս եզիտ՝ 'ի վաղուց խորագոյն փորեալս, և ոչինչ 'ի նոսա՝ զննեալ և զտապանն մեծ՝ որ առ հիւսիսային դրան վերապին, ետես առ պատուանդանի խաչի կափարչին գրեալ անթիւ «Այս է պատան Արքայն Պրիգորիսի Ազնանից Աստուղիկասի» որոց տասք ունէին զնմանութիւն տա-

ուից ոչ հինաւուրց • և 'ի բառնալ զկափարիչն՝ տեսին 'ի նշմարմանէ ճարտարապետին զտեղի գործեացն 'ի վաղուց բարձրաց և զննելոց • որով անյոյս լեալ 'ի գտանելոյ զտեղի սուրբ նշխարացն՝ կրկին և կրկին դեգերի 'ի գրուածս Մովսիսի Աաղկանտուացւոյն, և տեղեկացեալ թէ սարկաւագունք Արբոյն բերեալ զմարմինն հանգուցին առ եկեղեցւոյն Ամարասայ հուպ 'ի բեմն 'ի հիւսիսոյ կողմանէ, աստի գուշակէ զարտաքին փոքրիկ բեմն հիւսիսային • վասն որոյ պեղել տայ և անդ • այլ զի չէր հնար զքարինս սալայատակացն՝ 'ի պատճառս արուեստայեռ զուգակցութեանցն՝ ողջամբ բառնալ, հրամայեաց խորտակել զայնս, և ապա ետ բրել զհողն • ուր և 'ի յայտ եկն 'ի 23 Ապրիլի 1858 ամի իսկական տաւգան Արբոյն միակտուր քարեայ՝ եռանկիւնի կափարիչ 'ի վերայ, խաչ աղնուատիպ յարեմաից կուսէ կափարչին՝ չունելով ինչ արձանագիր 'ի վերայ: Յայնժամ ծածկեալ զտապանն շուրջառաւ, և ամրացուցեալ կնքօք՝ արձակեաց աւետաւորս առ Արբազանն 'ի յայտնել • աւետեաց և քաղաքիս՝ զանգակահարութեամբ զգիւտ նշխարաց Արբոյն Վրիգորիսի: 'Սորին Արբազնութիւնն 'ի խնդութենէ սրաին ոչինչ համարեալ ըզխտատանջ ցաւ ոտնացաւոյն՝ փութացաւ զնալ ինքնին յԱմարաս: 'Սոյնպէս և բազմութիւն քաղաքիս խրախացեալ բերկրութեամբ հոգւոյ՝ դիմէին է որ սայլիւք, է որ գրաստուք և է որ հետիւտս՝ 'ի համբոյր նշխարացն: 'Ննդ որս և իմ վաղվաղեալ հասի անդր • և այս է՝ զոր ինչ տեսի 'ի փլուածս անդ՝ հնութիւնս եկեղեցւոյն նախնւոյ շինութեան:

Ե խորութեան անդ երևիւր ներքին և արտաքին հին յատակ եկեղեցւոյն • երեսք որմոցն առ յատակաւ եկեղեցւոյն հաւասարեալք էին սրբատաշ քարամբք, շուրջ զնովաւ արտաքուսս ածեալ երեք կարգ աստիճանաց յաղնուակովի քարանց, զյատակաւ աստիճանացն շուրջանակի սալայատակ սըր-

ատաշ քարամբք՝ աղխեալ արուեստայեռ զուգակցութեամբ ։
Ալլուճուտք դրանցն մնացեալք էին առ ՚ի հիւսիսային և հա-
րաւային բեմից փոքունց արտաքնոց՝ և քարինք դրանցն կանգ-
նաչափ մնացեալք յորմունս ՚ի վերայ նախկին հիման, և ըզ-
դրամբքն էին ազնուագիծ նկարէն քիւք պատշկամի, կիսաբո-
լոր սնաթուով և սիւնակաւ կամարաց՝ զոր ստուգեցի ՚ի քա-
րանց՝ որք դեռ ևս ՚ի հիման և ընդ փլատակաւ երևէին ։ Ալի-
րապին երեք դրունք էին՝ երկու ՚ի ներքուստ, և մի արտաքուստ
յարևելից կուսէ՝ միով միով աստիճանաւ ՚ի վերայն իջա-
նելի ։ Յորմունս և ՚ի կամարսն չե քակտեալս՝ էին երկու խաչ-
քարք, և առ պատուանդանի նոցին արձանք արանց՝ որոց տա-
րաղ զգեստուց ՚ի ճնկաց փոքր ինչ ՚ի վայր երկարեալք, և
թեք ոչ առ կախեալք, զմիջովք ունելով կամարս ՚ի դուրս
ուսուցեալ՝ և յերեսս կապից կամարացն էին կիսաբոլոր նկա-
րէն գնտակք ։ Ալին և ՚ի վերայ քարանց արձանք երից արանց՝
նշմարեալք ըստ խմբք ՚ի զգեստս եկեղեցականաց յաթոռ բաղ-
մեւոց, ունելով ՚ի դուրսս թագ փոքր ինչ այլատարազ՝ քան
զոր այժմեան եպիսկոպոսք ունին, որոց միջնոյն փոքրկութիւն
հասակին յուշ ածէր զպատանեկութիւն Արքոյն Պրիզորիսի,
որ կարկառեալ ունէր զձեռն աջոյ՝ առնուլ զկարկառեալն ՚ի
միւսմէ զեր ինչ աննշան ։ Ի ներքոյ արձանացս կայր արձանա-
գիր եղծեալ, յորում նշմարելի էր միայն բառս Աղոս . որոց
տառք ունէին զնմանութիւն Մեսրոպեան տառից ։ Յայսպիսի
վեր ՚ի վերոյնշանաց կարողանայր ամենայն ոք ինքնին երևակայել
զնախկին տաճարին զմեծագործութիւն . և ո՞ր սիրտ հայրե-
նասէր ոչ անիծանէր զձեռն՝ որ յանդգնեցաւ մխիլ ՚ի կոր-
ծանումն այսպիսի հոյակապ շինութեան . . . Աւաղ Հայաստան,
զճրպիսիս ոչ կրեցեր դու զրկանս ։ — Ի հիմունս և յայլ փը-
լուածս տաճարին՝ որպէս և ճարտարապետն հաւաստէր, նշմա-
րիւր նշան երիցս շինութեան եկեղեցւոյն, երևէր և որմն մատ-

բան՝ զոր կառոյց Աւաչական արքայ 'ի վերայ տապանին՝ 'ի գը-
տանիլ նշխարացն: Ակամուտնիւ թքն բարդեալք քան գյատա-
կըն հնգիւ կանգնով չափ՝ երևի թէ 'ի քայքայմանէ եկեղեցւոյն
և յողովմանց ջուրց հեղեղաց էին. նիւթքն 'ի ներքոյ դիզա-
ցեալք երկու կանգնով չափ՝ էին հողախառն ածուխ, աւազ
և փշրեալ քարինք, 'ի վերայ սոցա՝ աւազ կանգնաչափի իբրև
հող հաստատուն, 'ի վերայ սորա՝ հողախառն փշրանք քարանց
և աղբ անասնոց:

Մինչ դեռ օրն երեկոյանայր, և ժողովուրդ բազում խրո-
նեալ՝ զվայրսն զննէին, ձայն ետուն, թէ ահա՛ գայ Արբազան
Առաջնորդն (յորոյ 'ի դէմս երգեալ էր 'ի ճանապարհին 'ի
լուր բազմութեան երգս՝ չափմամբ խորհրդաւոր բանից՝ Վրի-
գոր գիանական քահանայն:) Հասեալ ուրեմն Արբազան Արք-
եպիսկոպոսին՝ արար նախատօնակ գիւտի նշխարաց Արբոյն Վը-
րիգորիսի, և ապա հսկումն գիշերային: Օայն գիշեր բազմու-
թիւն Հայկազն ժողովրդեան 'ի միջի բերդին և շուրջ զնովաւ
խորան հարեալ՝ օթագայեցաւ, և 'ի բազմութենէ լուսոյ ճրա-
գացն և խարուկացն վառելոց՝ չքնաղ իմն տեսարան Հայկական
քաղաքի յանդիման աչաց կացուցանէր. սիրտ զգայուն զուար-
ճանայր՝ տեսեալ զժողովուրդն Հայոց միաշունչ և սրտեռանդն
դիմեալ, որով յուշ բերէր զբանակն Աւաչականայ առ առա-
ջին գիւտիւ նշխարացն. և թէպէտ ձորն Ամարասայ զնորայն
ժամանակի զբաղդ վայելեաց այն գիշեր. բայց, աւաղ, զի Աւ-
չական չէր 'ի միջի: Առ վաղիւն՝ Նորին Արբազնութիւնն օ-
ծեալ զսեղանն պատարագի՝ ետ մատուցանել զսուրբ պատարագն
'ի գոհուի ամենակալին Աստուծոյ. ապա 'ի բաց առեալ զկնիք
տապանին՝ մեղմով իմն ետ հրել փոքր ինչ յարևելս կոյս ըզ-
հերձհերձեալ կափարիչ տապանին, յորում կայր նշխար Արբ-
բոյն 'ի մէջ սակաւ ինչ հողոյ. և առեալ անտի ահիւ և ար-
տասուօք զմասն նշխարաց սուրբ գազաթանն՝ 'ի լումն փափա-

գանաց ջերմեռանդն բազմութեան, ետ կրկին հրել զկափարիչն յառաջին տեղի և ամրապնդել. և զնշխարսն բազմեցոյց 'ի գիրկս քահանայի յազնիւ սկտեղ ոսկէնկար շղաշատեռիւ սքօղեալ, յոր արտասուածոր խնդութեամբ մերձեցեալ՝ համբուրեաց զնշխարն ամենայն բազմութիւնն: Այլ յայնժամ տարօրինակ էր բուրումն ազնիւ անուշահոտութեանն, և թէպէտ առ ժամն լցեալ կայր վայրն նեղանձուկ՝ անուշահոտութեամբ խնկոց և կնդրկաց բուրելոց 'ի բուրվառաց, այլ զմայլեցան ամենեքեան յայն անընդել ազնիւ բուրմանէ անուշահոտութեան սրբոյ նշխարին: Վուցէ երկմտէր ոք ընդ ստուգութիւն անուշահոտութեանն առ Ալաչականաւ եղելոյ՝ ըստ սլատմութեան, այլ զայն մեք մերովք իսկ հոտոտելեօք ստուգելով, և առաւել յոյժ 'ի հիացումն կրթելով՝ փառս միոյն Աստուծոյ վերառաքեցաք, որ պսակէ զսուրբս իւր արժանաւոր պարզելօք 'ի պայծառութիւն Հայաստանեայց սրբաշնորհ եկեղեցւոյ:

Օկնի ամրացուցանելոյ զտապանն Արբազան Արհին՝ ելեալ յԱմարասայ ամենայն բազմութեամբ՝ եկն 'ի Շուշի, ուր ջերմեռանդն բազմութեան ելեալ ընդ առաջ՝ հանգուցին ըզսուրբ նշխարն յիւրաքանչիւրում աւուր 'ի միում միում յեկեղեցեաց քաղաքիս՝ յոր զցայգ և զցերեկ անդադար յաճախեալ արանց և կանանց առատանային ուխտագնաց. ապա յետ հնդից աւուրց և զմասն 'ի սուրբ նշխարացն տուեալ միարանից՝ առաքեաց յԱմարաս՝ 'ի լրումն փափագանաց գիւղականաց ուխտագնաց յաճախելոց: Յետ ամսոց ինչ Արբազան Առաջնորդն կրկին զնացեալ յԱմարաս, ետ կոփել նոր կափարիչ նման առաջնոյն. և առեալ զհինն՝ որ 'ի բազում մասունս էր հերձեալ, զնորն 'ի տեղի նորա ամրապնդեաց 'ի վերայ տապանին. ուր առաջի բազմութեան տեսին՝ զի զթաթս զոյգ ոտից և ձեռաց՝ ընդ նմին և զնշխարս բազկաց և ծղեաց առեալ էր Ալաչական՝ յարմարեալ զմնացեալ մասունսն՝ 'ի տապանի յիւ-

Սիւնեաց. վասն որոյ և զվանս Ամարասայ և Գանձասարու փոխադրեալ են 'ի վերանդր. այլ որպէս վերոյիշեալ վանքն, նոյն և բաղում վանօրէք, գետք, բերդօրէք, և լերինք որք գտանին յերկրիս Ղարապաղու. և անուանքն որք դոյզն ինչ աղաւաղութեամբ պահին առ մեզ, ստուգեն զվայրն Արցախայ 'ի մերումս երկրի լինել: Զայսմանէ գրեսցուք 'ի գիպող ժամու:

9 Ասան Ամարասայ բնակեալ շուրջ զեկեղեցեալն առ նախնեք: Չերևին այժմ հետք նորին: Եկեղեցին կայ միայն հեռի 'ի քաղաքէն 25 վերսաչափ յարևելս կոյս, 'ի հայոց այժմ կոչեցեալ Մարասու վանք կամ սուրբ Գրիգորիս, և շրջակայք նորին կոչին Մարասու յոր. և Հարանդ պաւսռ նորին այժմ կոչի Աարանդ: Ի պաշտօնական գրութիւնս Ռուսաց, որպէս յանուան տեղւոյն՝ նոյն և յանուանս այլոց տեղեաց աշխարհիս, տաճկերէն կոչմամբ վարեն. և Տաճիկք զվանսն Ամարասայ Աղօղլան կոչեն, այսինքն է՝ սպիտակ գլայ, և զճորադիր շրջակայս նորին՝ Աղօղլան Կէրէ-Կէ: Եւ պատճառ այսպիսի անուանակոչութեան է՝ զի հրաշագործ Սուրբն միշտ երևի մանկատեսիլ և սպիտակագետս՝ ահ ածեալ 'ի շրջակայ բնակիչս երկրին:

10 Գիս այժմ քիչ կոչեցեալ է գիւղ թուրքաբնակ՝ մերձ Կուխուոյ քաղաքին՝ 'ի հիւսիսոյ նորին. և մայր եկեղեցին Աղուանից՝ այժմ Եղիշա սրատեալ կայ անդ ցայսօր կանգուն և անեղծ, և մեծ ուխտատեղի է քրիստոնէից: Զայս եկեղեցի կառոյց ինքն Եղիշէ տաքեալն յԱղուանս, և առաջինն ինքն պատարագեաց 'ի նմա. այլ վասն զի 'ի մասանց Սրբոյս գտանին և յայլ եկեղեցիս, նոքին ևս անուանեալ կոչին Եղիշա սրատեալ. այլ զայսմանէ այլուք: Բնակիչք գեղջս քիչու՝ իսկ աղուանք՝ կրօնափոխեալք են բռնութեամբ 'ի մահմետականութիւն 'ի ժամանակս Արարացոց և Շահ Սուլթանն Հիւսէինի արքային Պարսից. բայց զմայր եկեղեցին իւրեանց երկիւղիւ պատուեն ցայժմ, և անվնաս պահեալ են:

11 Ղուշին՝ ընդ որ չոքաւ բանակ Աաչականայ, փոքր ինչ դժուարութեամբ կարացի յարմարել՝ վասն անհնարին կերպարանափոխութեան երկրիս, զի տեղի Դուրգական աւանին և Արժան գեղջ այժմ անյայտ են. և եթէ Արժան գիւղ զայժմեան Աշանն համարիցիմք, նախ խոտորի ընթացք բանակին յուղիղ ճանապարհէ, և երկրորդ՝ չգիպի գետակին Ամարասայ՝ առ 'ի անցանել, զի Աշան 'ի հիւսիսոյ, և գետակն՝ 'ի հարաւոյ Ամարասայ եկեղեցւոյն կան. վասն որոյ պարտ է մտածել զայնպիսի իմն ճանապարհ՝ որ 'ի հարաւոյ եկեալ ընդ գետակն անցանիցէ:

Եթէ զտեղի Դուրգական աւանի որոշակի չգիտիցեմք, բայց զայս գիտեմք, զի էր առ Դրդու՝ այժմ թաթար՝ կոչեցեալ գետով 'ի հիւսիսոյ Ամարասայ: Ապա ուրեմն համարելի է՝ թէ 'ի Դուրգականէ ելեալ ուղիղ ճանապարհաւ դաշտին՝ գայ յԱրժան. որ յայնժամ կայր 'ի դաշտին, և անտի անցեալ ընդ Քարուէջն ազարակ՝ հոսանի 'ի վերջ կոյս այգեստանեաց Ամարասու. և վասն զի խիտ առ խիտ այգեստանեայք աւանին արգել եղեն նմա ուղղակի գիմել յեկեղեցին, և գետակին բաժանեալ յայգիս՝ սպառեալ էր, գիւրին եղև բանակին 'ի ներքուստ այգեստանեաց անցանել 'ի հարաւ կոյս, և ապա յետս դարձեալ ընդ մէջ շինին, և անցեալ ընդ գետակն՝ իջանել յեկեղեցին:

Եւ ոչինչ ընդդէմ է կարծել թէ՛ Արժան գիւղ՝ որ յայնժամ՝ ՚ի դաշտին կայր, տեղափոխեալ իցէ ՚ի դժուարուտս լեբանց այժմեան Ալանի՛ յահէ թշնամեաց և աւա-
բառութեան :

¹² Ընդ Աւաշահանայ էր և Խոչքորիկ իշխան կողմանցն՝ ուր նահատակեցաւ Սուրբ Գրիգորիս. հաւանելի է՝ թէ նա ևս առեալ ՚ի մասանցն՝ տարեալ եդ ՚ի տեղի նահատակութեանն՝ կառուցեալ մատուռն ՚ի վերայ, որ և կայ կանգուն մինչև ցայսօր :

¹³ Ընդ այժմեան Ղարապաղաւ պարունակին մատուռք հին նահանգացն Հայոց Սիւնեաց, Արցախայ և Ուտեացոց :

¹⁴ Սոյն այս Տէր Գեորգ Սրբազան Արհիեպիսկոպոս եկեալ և ՚ի 1854 ամի ՚ի քաղաքս յանձնարարական գործովք Տեառն Ներսիսի Կաթուղիկոսի, դիպեցաւ վախ-
ճանի Մետրապօլտին Տեառն Բաղդասարայ : Յետ փառաւորապէս կատարելոյ զհան-
դէս օճման և յուղարկաւորութեան նորին, յայց ել և Ամարասու, վանիցն և տե-
տեալ զաւերակութիւն և զանշքութիւն վայրացն՝ ուխտեաց Աստուծոյ ջան դնել՝ որ-
քան ՚ի կարի իցէ՝ սլայծառացուցանել զվանսն ՚ի պարծանս ազգիս :

¹⁵ Զձեռնտուսն և զհանգամանս նորոյ շինութեան եկեղեցւոյն թողաք մանրա-
մասն գրել յաւարտիլ շինութեանն :

« Ազգային գրադարան

NL0241725

